

Е.П.Зимовина

Қазақстан Орталық Азия елдерінің миграциялық әрекеттестік жүйесінде

Орталық Азия — көрші мемлекеттермен миграциялық айырбасты жиі жүргізетін аймақ. Қазақстандағы миграцияның көлемі маңызды. Қазақстан Орталық Азия мемлекеттерімен миграциялық алмасу кезінде реципиент болып табылады. Аудандағы миграциялық процестердің күшеюі — посткеңестік кезеңдегі республикадағы өткір мәселелердің бірі.

Y.P.Zimovina

Kazakhstan in the system of migrational interaction of Central Asia countries

Central Asia is the territory of regular migration exchanges among neighboring states. More over, volume of migrations in Kazakhstan are most significant in the region. In the migratory movement with the countries of Central Asia Kazakhstan has vantage place of recipient. Intensification of migration processes is one of the sharp problem of Kazakhstan in the Post-Soviet Period.

ӘОЖ 94 (574) «18»

М.С.Амрина

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басындағы «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінің ішкі құрылымы

Мақалада автор ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғғ. басындағы қазақ жерін зерттеу экспедициясының нәтижесінде пайда болған көп томдық «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінің ішкі құрылымын анықтауды басты мақсат қойды. Нақты деректің бұған дейін кешенді түрде ғылыми талдауға ұшырамағанын айта отырып, автор дерекке енген құжаттарды жүйелеп, дерек ретіндегі бүгінгі күндегі маңыздылығын алға тартады.

Кілтті сөздер: экспедиция, әдістеме, дерек, далалық облыс, Ф.А. Щербина, мәліметтер, өңдеу, ішкі құрылым, санақ, томдағы мәтін.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» қазақ қоғамын жан-жақты арнайы түрде зерттеген Ф.А.Щербина экспедициясының нәтижесінде жарыққа шықты. Сондықтан да ең алдымен бұл деректің ішкі құрылымы, жариялау, баспаға дайындау мәселесіндегі атқарылған істерге талдау жасаудың маңызы зор деп есептейміз. Ф.А.Щербина экспедициясы нәтижесінде жинақталған «Материалдар...» жарыққа 13 том ретінде шықты. 12 том экспедицияның зерттеген ХІІ оязына арналған: Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Омбы, Петропавл; Семей облысының Павлодар, Қарқаралы, Семей, Зайсан, Өскемен; Торғай облысының Ақтөбе және Қостанай. 13-ші том барлық 12 ояз бойынша бюджеттік зерттеу мәліметтерінің жинағын көрсетеді. Томдарды басып шығаруда экспедиция басшылары біршама қиыншылықтарға кездесті: типографиялық базаның жоқтығы, қаржы, біліктілігі жоғары мамандардың жетіспеушілігі т.б. Дегенмен ең маңызды материалдарды талдаудағы болса да, сол секілді жарыққа шығаруда да қиыншылық тудырған жағдай — экспедиция жұмысының практикалық міндеттерге тәуелділігі, яғни қоныс аударушылар үшін жаңа бос жерлерді табу мақсаты. Әрине, бірінші кезекте том мәтіндерінің жерге орналастыру шенеуніктеріне қажетті бөлімдерін талдау және баспаға дайындау жүргізілді. Бұл ең алдымен статистикалық кестелермен оған ескертулер және рулық схемалар болды. Бұл материалдар экспедиция тағайындаған қауымның пайдалануындағы жерлердің шекарасын көрсетіп «артық жерлерді» көрсетуге мүмкіндік берді. Сондықтан 1-ші томмен жұмыс жасау барысында (Ақмола облысының Көкшетау оязы) алдымен «Ақмола облысының жерге орналастыру партиясының шенеуніктерінің жұмысы үшін талап етілген алдын ала дайындалған статистикалық кестелер басылды», — деп жазады Ф.А.Щербина. «Бұл экспедиция зерттеулерін жариялау тәртібі, қоныс

аудару учаскелерін негіздеу ісінің ағымдық қажеттіліктеріне байланысты, басқа барлық ояздар үшін де тағайындалды», — деп мәлімдейді өз жазбаларында экспедиция басшысы. Жерге орналастыру партиялары үшін табылған мәліметтерді дайындау барысында экспедицияның ағымдық жұмысы кешенді болды, сондықтан көп жағдайда уақыт тапшылығына байланысты бағдарлама бойынша жүргізілу керек нағыз қажетті еңбек талдаусыз да қалып отырды [1; 105–107].

Деректің жалпы құрылымы бастапқы экспедицияның бағдарламасында қарастырылған мәселелерге сай келгенімен, әр облыс пен ояздың өзіне тән ерекшелігіне сай деректің құрылымы өзгеріске ұшырап отырды. Мәселен, қажетті жағдайларда жаңа кестелер қосылып немесе мәтінде бұрын қаралмаған тақырыптар да әр өлкенің өзгешелігіне сай дерекке қосылып отырған.

Басылымның құрылымына талдау жасау әр томдағы бар мәліметтердің арасындағы нақтылы айырмашылықтарды анықтауға негіз болады. «Мәліметтердегі...» XII томның әрқайсысында бір оязға сипаттау бар. Сондықтан бірегей құрылымда XIII том бюджеттік сипаттауға арналған және тіптен бөлек принципте құрылған. Томдардың құрылымы зерттеліп отырған ояздың ерекшелігіне байланысты кейде өзгеріске ие болған. Дегенмен, мұның бәрі әр томға қажетті қаңқаға байланысты құрылған. Мысалға алып қарағанда әр том негізгі екі бөліктен құрылған: мәтіндік (жалпы) және кестелер. Оның алдында «Алғысөз» бар.

«Алғысөз» (V–XII томдарда — «Кіріспе») — томның маңызды құрамдас бөлігі және барлық томдарда бар. Бірақ әр томда өзіндік сипатта. Егер I-томда, мысалы, «Алғысөз» көлемі жағынан үлкен болып нақтылы оязды зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне толық түсіндірме жасаса, ал XII-томда «Алғысөз» қысқаша бір бетке ғана жазылған және сондай да бір құнды ақпарат қамтылмаған. Мұндай айырмашылық басқа да томдарда бар. Бұл кей жағдайда әр түрлі авторлардың әр томға алғысөз жазуымен де түсіндіріледі. Негізінен алғысөзді экспедицияның басшысы жазған, ал басшылардың өзгеруіне орай алғысөздің авторы да өзгерген. «Алғысөздің» басты құндылығы ояздың ерекшелігіне қатысты зерттеудің әдістемесін анықтаудағы өзгерісті көрсетуінде. Ереже бойынша «Алғысөзде» экспедицияның құрамындағы нақтылы оязды зерттеуге қатысқан қызметкерлер тізімі, экспедиция басшысы көрсетіліп, сол сияқты томның мәтінін жазудағы әр автордың қатысын анықтауға қажетті мәліметтер де берілуі қажет болды. Өкінішке орай, мұндай толыққанды «Алғысөзді» тек I, V, VII, X-томдарға қатысты айтуға болады [2; 3–5].

Томның жалпы, немесе мәтіндік, бөлігі өз мазмұны бойынша әр қилы жоспарда. Томдағы бұл бөлімдер де әр түрлі авторлардың қолымен жазылған. Жалпы бөлімде, бірінші кезекте, ояздың шаруашылық суреттемесі мен ерекшелігі көрсетілген. Жерді пайдалану формасы, жер шаруашылығы мен мал шаруашылығын сипаттау барлық томдарға тән. Ояздың шаруашылық ерекшеліктерін анықтау негізгі бөлімде орын алған (VIII-т.) немесе шаруашылықтың салаларын сипаттаумен бірге болып, әрине, авторға байланысты болды. Бұл көпшілік томдарға тән. Ояздың шаруашылығына талдау жасауда маңызды орынды жерді жалға алу мәселесі алады. VI, IX, XI-томдарда кәсіпшілік пен жерді жалға алуға ерекше көңіл бөлінген. Бұл қызығушылық Л.К.Чермактың томдардағы мәтінді жазуымен түсіндіріледі. IV-том да Л.К.Чермактың редакциялауымен жазылған. Кәсіпшілікті сипаттау жерді жалға алуға қарағанда аз жазылған. Мәтіннің жалпы бөлімде бұлай жазылуының себебін Семей облысының Павлодар оязының ерекшелігімен түсіндіруге болады, себебі жерді жалға беру бұл аймақта кең тарады. Бұл мәтінді жазған И.Ф.Гусев болғанмен, Л.К.Чермактың тапсырмасымен жазылғандығы көрінеді. Шаруашылықтың кәсіпшілік деп аталатын саласына авторлардың көзқарасының әр түрлі болғандығын және оның мәтіннің құрылымына қалай әсер еткендігін келесі мысалдан көруімізге болады. Ф.А.Щербина жазған I-том мәтінінде кәсіпшілік жер шаруашылығы деген мақаламен біріктірілген, яғни оған маңызды роль берілмеген. Қазақ шаруашылығының негізгі сипатын анықтаудағы авторлардың көзқарасы негізгі бөлімдегі берілген мәліметтердің құрылымын анықтады, сол сияқты шаруашылықтың әр саласын сипаттауға арналған мәтіннің көлемін де көрсетті [3; 12–15].

Статистиктер мал шаруашылығына қазақ шаруашылығындағы маңызды сала ретінде қарады. Шаруашылықтың бұл саласына сипаттама берген кезде зерттеушілер отардың құрамын анықтауға тырысып, малдың бұл түрінің шаруашылықта басым болуының себептерін іздестірді. Мысалы, Ақмола облысының Атбасар оязын 1897 жылы экспедицияның екінші жылы зерттегенде бұл ояздың шаруашылығында түйенің негізгі орын алғандығы белгілі болған. Бұл бірнеше себептермен түсіндірілді, оның ішінде ең алдымен Атбасар оязының табиғи жағдайымен Көкшетау оязын зерттегенде отардағы түйе малының санын анықтауға бағдарламада аз орын берілді, ал Атбасар оязын зерттегеннен кейін статистиктердің кейбір аудандарда түйе малының шаруашылықта құнының ірі қара малға қарағанда жоғары екеніне көздері жетті. Сондықтан түйе малын есепке алып, оның

шаруашылықтағы үлес салмағын анықтап алғаннан кейін Ақмола облысының Ақмола оязын, Семей облысының Павлодар оязын, Торғай облысының Қостанай оязын, Семей облысының Қарқаралы оязын зерттеген кезде оған ерекше көңіл бөлінген (III–VI-т.) [1; 88].

Статистиктер мұнымен қоса, отардағы қойдың, жылқы малының, ұсақ және ірі қара малдың үлес салмағын анықтады. Бұл мәліметтер отардың құрамы мен жер шаруашылығы мен отырықшылық арасындағы байланысты анықтауға пайдаланылды. Осы мақсатпен жалпы бөлім мәтініне арнайы құрастырылған кестелер енгізілді. Экспедиция қызметкерлері қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді зерттеу мақсатында шаруашылықтағы малдың саны мен батрақтардың арасындағы байланысты анықтауға тырысты. Мәтіндегі кестелерге автордың пікірі білдірілген қорытындылар жасалды.

Барлық кестелерде міндетті түрде мал шаруашылығының «техникасын» суреттеу кездеседі. Бұл деген малды бағудың әдістерін, жайылымға, қысқы күтімге, саууға, қыркуға және оның тұқымын сұрыптауды жақсартуға қатысты дәйекті сұрақтар. Осы арада мал өнімдерін шаруашылықта пайдалану мәселесі де қарастырылады. Қазақтардың тамақты пайдалану мөлшерінде сүт өнімдерінің көп пайдаланатын ескере отырып, статистиктер биенің, сиырдың, ешкі, түйе, қойдан алынатын сүт өнімдерінің дәрежесін нақтылы анықтауға көңіл бөлді. Зерттеушілердің бұл сұрақтары қарастырудағы жан-жақтылығы тіптен де таң қалдырады. Бұл арада земстволық статистиктердің «статистикалық кретинизмі» деп жазған В.И.Лениннің пікірі көрінеді. Жалпы алғанда, бұл мәліметтер бүгінгі зерттеуші-этнографтар үшін үлкен маңызға ие, себебі шаруашылықты жүргізу әдістері жөнінде көп ақпарат береді [4].

Жер шаруашылығын суреттеу мал шаруашылығы секілді әр томда кездеседі. Жер шаруашылығы отырықшылық барлық ояздарда бірдей дамымаса да, экспедиция қызметкерлерінің тарапынан мал шаруашылығын қарастырғандай дәйекті зерттеуге ие болды. Олардың пікірі бойынша, отырықшылық қазақтар үшін мал шаруашылығына қарағанда перспективті іс деп есептелді. Ең алдымен, статистиктер ояздағы ең алғашқы жер өңдеудің қалыптасуынан басталған кезеңнен тарихын қарауды жөн деп есептеді. Олар жер шаруашылығымен, отырықшылықпен айналысудың қазақтар үшін тұрақты норма ма, әлде қашан да басқаша сипатта болды ма деген мәселені анықтауға тырысты. Мұнымен қоса олар егістіктен алынған өнім мен олардағы бар мал санының арасында өзара байланыс бар ма деген мәселеге көңіл аударды. Жер шаруашылығының жағдайын анықтау маңызды орынға ие болды. Еңбек құралдары, өнімнің сурыптары, жұмыстың маусымдық айналымы, табиғи жағдайлар, бұл істегі қиыншылықтар — мұның бәрі экспедиция қызметкерлерінің назарынан тыс қалмады. Тек ғылыми мақсат қана емес, практикалық мақсат та басшылыққа алынды. Тек осындай жолмен, олардың есептеуі бойынша, орыс шаруаларын қоныс аударуға арналған аудандардың жер шаруашылығын жүргізудің тиімділігін анықтауға болды. Сирек кездесе де, статистиктер бау-бақша өсіру мәселесіне арналған сұрақтарды да қамтуға тырысты. Бұл арада ормандар мен оған жақын жатқан шабындық алқаптар да суреттелді. Келесі міндетті түрде жалпы бөлімде қарастырылған әр томға қатысты сұрақ жерді пайдалануды сипаттау болды. Бұл сұраққа экспедиция қызметкерлерінің еңбектерінде көп көңіл бөлінгендігі көпшілікке мәлім. Бұл мәселені теориялық тұрғыдан ой елегінен өткізуге тырысып, өткен дәуірдегі және өзге халықтардағы жерді пайдаланудың ережелерімен қатарласа қарастырған. Өз бағдарламаларында қарастырғандай, статистиктер қазақ қоғамындағы жерді пайдаланудың ережелерін көрсететін мәліметтерді практикада жинақтады. Олар жерді иемденудің маңызды формасын тағайындады. Жалпы пайдаланатын жайылымдық, шабындық, қыстаулық т.б. жер аудандарына көп көңіл бөлінді. Келесі жағынан олар ауылдың қарамағындағы жерді пайдаланудың аудандарын нақтылы анықтауға тырысты, бірақ бұл көп жетістіктерге әкелмеді, себебі «шекара» ұғымы қашанда тұрақты болмады. Дегенмен зерттеушілер жерді бөлуге негіз боларлық сұрақтарға ерекше зейін қойды. Бұл көп жағдайда өзен аңғарларымен, тау шатқалдарымен, шұңқырлармен есептелді, тіпті шекара шартты түрде де көрсетілді. Экспедиция қызметкерлерінің өздері зерттеген аудандардағы жерді пайдалану мәселелеріне қатысты үлкен жұмыс атқарғандығын айтуымыз керек. Далалық өлкенің әр түрлі ояздарына жүргізілген жұмыстар барысында кейбір қауымдарда «қой-бөліктер» деп аталатын қой малын қыста ұстауға арналған тиімді орындардың бар екендігіне көп көңіл бөлді.

Қой бөліктер жеке меншікте болып, көбінесе мұрагерлікке қалдырылған. Статистиктер мұны жеке меншіктің ерекше формасы деп бағалап, оны қауымның дамуындағы жаңа саты деп сипаттады. Бұл құбылыстың сипатын анықтап статистиктер 1898 жылдан бастап, қой-бөлікті жерді пайдалану бөлімшелерінде сипаттап көрсеткен [1; 91].

Қазақтардағы қауымдық жерді пайдалану мәліметтері ояздарды зерттеу барысында толықтырылды, сондықтан жерді пайдалануға байланысты бөлімдер уақыт өте келе құнды қорытындылар жасаған толықтырулармен ерекшеленеді. Бұл әсіресе бірінші Ф.А.Щербина жазған жерді пайдалану бөлімдерімен салыстырғанда ерекше байқалады. Л.К.Чермак жерді пайдалану жөнінде жазғанда тақырып атауының өзін өзгертіп, нақтылы «қауымдық жер формалары мен жерді пайдалану ережелері» деп қарастырған, мысалы, IV-IX томдарда. Әрине, әр томға қатысты бұл өзгертулер тек жерді пайдалану мәселесіне қатысты емес, мал шаруашылығындағы отырықшылық формасының әр түрлілігін көрсетеді. Ал жалпы мазмұны бірдей томдағы бұл бөлімдердің мазмұны тақырыпқа сай мәліметтерге сүйенген. Мысалы, «Қырғыз шаруашылығының жалпы жағдайын суреттеуге арналған бағдарламаларды» алып қарасақ, оны томның жалпы бөлімдеріндегі мәтінімен салыстырсақ, мәліметтерді баяндаудың өз негізінде бағдарлама пункттеріне сүйенгендеріне көз жеткіземіз. Бұл әсіресе «Мал шаруашылығы», «Жер шаруашылығы» және «Жерді пайдалану» бөлімдеріне ерекше тән. Осындай жолмен бұл жалпы бөлімдердегі негізгі бөлімдер барлық томдарда бір жоспармен құрылған. Бағдарламада орын алған оязды қоныстану сұрағына келсек, ол әр томда әр қилы қарастырылғаны көрінеді, ал VIII-томда тіптен де қарастырылмаған. Бұл бөлімде көбінесе оязды мекендеген рулар, рулық қатынастар, рулық туыстық қатынастар, тағы басқа сұрақтар зерттелген. Көшіп-қону мәселесіне қатысты рулар арасындағы өзара байланыс анықталды. Мұндай мәліметтер экспедиция қызметкерлеріне рудың жерді пайдаланудағы сипатын тағайындауға қажетті таза практикалық мақсаттарға байланысты қажет болды. Бұған кейбір томда орын алған рулық схемалар ұштастырылды (II, III, I-б., IV, VIII, IX-т.) «Мал шаруашылығы», «Жер шаруашылығы», «Жерді пайдалану», «Оязды қоныстану», «Аренда», «Кәсіпшілік», бөлімдері әр томның жалпы бөлімінің негізін құрайды.

I-томның жалпы бөлімінде «Зерттеу кезінде кездескен қиыншылықтар», «Жұмыс бағдарламалары және ұйымдастыру», «Бюджеті мен сұраныстары» деп аталатын бөлімдер бар екенін көрсетуіміз керек. Өзге томдарда кездеспейтін осы I-томда ғана бар бұл бөлімдердің болуын түсіндіруге болады. Алғашқы том аз зерттелген проблемаға арналған үлкен басылымды ашты. Сондықтан экспедицияның өзі жөнінде, оның құрылу тарихы мен зерттеуші аймағы жөнінде алдын ала мәлімдемелердің болуы қажетті жағдайдан туындалды [2; 18–25].

Барлық томдарда (I-томнан басқа) қазақ шаруашылығына қажетті шөптің есебі берілген. Шөп есебі әр томда әр жерде көрсетілген: IV, VII, X-томдарда жалпы бөлімде, ал қалғандарында (III, 2-б., XI, II-т.) «Арнайы бөлім» деп аталатын бөлімге енгізілген. Омбы облысының Петропавл оязына арналған XII-томында шабындық нормалар «Арнайы бөлімге» енгізіліп, оған 20 беттік мәтін берілген. Осы томда басқа томдарға енгізілмеген «Қысқы малды ұстауға арналған арнайы санақ мәліметтердің нұсқасы» деп аталатын кесте бар. Қазақ шаруашылығына қатысты шөп нормаларын анықтауға деген экспедиция қызметкерлерінің ерекше назарын олардың анықтау әдістемесінің жергілікті әкімшілік тарапынан, сол сияқты басқа да ғалым-статистердің тарапынан сынға ұшырауымен түсіндіруге болады. Сондықтан экспедиция қызметі бұл мәселеге қатысты кең түсіндірме жасауды қажет деп тапты.

«Мәліметтер» жаратылыстану ғылымының облыстарындағы мамандар үшін қызықты болып табылатын мәліметтерді де қамтыған. Бұл, ең алдымен, әр томда бар оязды геоботаникалық суреттеу мәселесіндегі топыраққа, өсімдікке, суды пайдалануға, климаттық жағдайға т.б. сұрақтарға қатысты. I-томда зерттеліп отырған ауданның табиғи жағдайын игеруге байланысты экспедиция жұмысын толықтыру үшін арнайы гидротехникалық есептен үзінді берілген. Осыған қарап та экспедиция қызметінің жүргізілген зерттеулерді толыққанды етуге тырысқандығын көруімізге болады. Экспедицияда геоботаник-мамандар жұмыс жасады. Экспедиция қызметі үшін мұндай суреттеулер ояздың бөлінуіне негіз болған жайылымдық аудандарды сипаттау үшін қажет еді. Әр томда аудандарды табиғи-тарихи суреттеу бар. Том соңында әдетте бұл ауданның картасы берілген.

«Аудандар мен ондағы артық жерлердің кестесі» деп аталатын кесте міндетті түрде әр томда бар, бұл барлық томдағы мәліметтер біріктіріліп, экспедиция жұмысының негізгі қорытындысын көрсетеді, яғни артық жерлер тағайындалады. Бұл кесте «Түсіндірме жазбамен» бекітілген. Оны әдетте экспедиция меңгерушілері жазып, қазақ шаруашылығына қажетті нормасын тағайындауға түсіндірме жасап, жер параметрін есептеп көрсетеді. Негізінен алып қарағанда «Материалдардағы...» қарастырылған бөлімдер осылар. Осындай жолмен, «Материалдардың...» мәтіндік бөлімі әр томға қатысты өзіндік сипатта. Бұл айырмашылық қарастырып отырған ояздың ерекшелігін және мәтіннің авторына да байланысты. Мәтіндік бөлім алынған мәліметтерге қажетті түсініктеме бере алатындықтан, томдағы кестелерге талдау жасауда жоғарғы мәнге ие [1; 92–94].

«Материалдардағы...» келесі құрылымдық бөлім — кестелер. Олар әр томда міндетті түрде ауылдық, қауымдық, аудандық кестелер деп берілген және жылқы малының санын есепке ала отырып шаруашылықты топтаған статистикалық мәліметтерді қамтиды. Мұнымен қоса, томдарда әр түрлі спецификалық кестелер де ұшырасады. Әрбір мұндай кесте анықталған практикалық міндеттерден туындалған. Ф.А.Щербинаның сөзі бойынша, «Материалдар...» «жерге қатысты шаруашылықтың практикалық қажеттілігін көрсететін басылым» болып табылады.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінің екінші бөлігі кестелерден тұрады деп жоғарыда атап көрсеттік. Олар әр томда міндетті түрде кездеседі. Сонымен қатар әрбір зерттелген ояздың өзіндік ерекшелігіне сай басқа да кестелер қосылып отырған. Олардың бірқатарын төмендегі кестеден көруге болады. Бұл кестелер жер өлшеушілер мен статистиктердің белгілі бір практикалық міндеттерін жүзеге асырудағы қажеттіліктерінен туындалған. Сондықтан деректе бір-біріне ұқсамайтын кестелер де кездеседі [5; 9–10].

Кесте

Деректегі статистикалық кестелердің түрлері

№	Кестелердің түрлері	Кестелердің ерекшеліктері мен онда сақталған мәліметтер
1	Ауылдық	Әр болыс бойынша ауылдардың, қыстаулардың атауы, сол жерлерге қашаннан бері қоныстанған, ру басшыларының аты, тұрғындар (әйелдер, ерлер) саны, тұрғын үйлер саны, шаруашылықтар, мал шаруашылығы (жылқы, сиыр, түйе, қой-ешкі) мен егін егетін жерлер мен дақылдар туралы статистикалық мәліметтер сақталған
2	Қауымдық	Қауымға кіретін ауылдардың шаруашылығы, мал, жер өңдеу, жал, тұрғындар саны туралы статистикалық мәліметтер
3	Аймақтық	Тұрғындардың жас ерекшелігіне байланысты саны, сауаттылар, оқып жүргендер саны, мал шаруашылығы мен жер өңдеу туралы статистикалық мәліметтер
4	Шаруашылығы жөніндегі кесте	Шаруашылық топтар, олардың жалпы саны, жалдамалы жұмысшылар, мал шаруашылығы, қажетті сүт, жүн, ет, ұн мөлшері, жер өңдейтін құралдар саны, қолөнер туралы мәліметтер
5	Ояздардың ерекшелігіне сай жасалған кестелер, қосымша, жалпы мәліметтер	Әр зерттеліп жатқан ояздың спецификалық ерекшелігіне сай жасалған кестелер
6	Ру-тайпалардың кестесі: а) зерттеліп жатқан ояздарға көшіп келетін қазақ руларының кестесі; ә) ояздағы жергілікті ру-тайпаларының кестесі	а) зерттеліп жатқан ояздарға көшіп келетін ру-тайпалардың атаулары мен олардың шежіресі беріледі; ә) ояздың әр болысы ауылдарында орналасқан ру-тайпалардың атаулардың шежіресі беріледі

Негізінен кестелерде статистикалық материалдар сақталған. «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінде кездесетін карталардың деректік мағынасы өте зор. Олар тарихи деректердің ішінде ерекше, әрі әлі де зерттелмеген дерек түріне жатады. Оған бөлек аймақтар мен облыстар, ояздар, қалалар және белгілі бір территорияның картасы жатқызылады. Қазақ жерлерін зерттеген экспедиция мүшелерінің ішінде арнайы ояздар мен болыстарды картаға түсірген топографтар болды. Бұл экспедицияда олардың ролі өте зор еді. Деректегі карталарды 1) рулардың орналасу картасы; 2) ояздардың жалпы картасы; 3) зерттеліп жатқан ояздағы болыстар мен ауылдардың картасы деп бөліп қарастыруға болады. Қазақстанның сол кезеңдегі территориялық бөліністі, ру-тайпалардың қоныстанған жерлерін анықтау үшін бұл карталардың маңызы зор. Ол туралы экспедиция басшысы Ф.А.Щербина «До работъ экспедиціи также не существовало никакихъ матеріаловъ по этому предмету. Схематическія чертежи площади фактическаго киргизскаго землепользования и во многихъ случаяхъ больше или меньше точное нанесеніе такихъ площадей на карты Военно-топографическаго Отдела дали возможность какъ для приблизительнаго исчисленія распределенный между отдельными общинами земли, так и для правильной постановки дальнейшихъ работъ землеустроительныхъ чиновъ въ этомъ направленіи», — деген болатын. Бұл картаны және ру-тайпалардың кестесін Ө.Н.Бөкейхан жасаған болатын [5; 12,13].

Ауылдық кестедегі статистикалық мәліметтер шаруашылық санын, тұрғылықты халық санын, әр ауылдағы мал санын көрсету үшін қажет болып арнайы бағаналардан орын алды. Кестеде ауылдың орналасқан жері жөнінде, ауыл ақсақалдарының аты, тегі жазылған, көрші елді мекендермен, сауда пунктері мен ояздық қала арасындағы арақашықтық жөнінде мәліметтер де бар. Осы жерде ауылдың негізі қаланған мерзім, қыстау қарамағындағы су көздері көрсетіледі. Келесі бағана тұрғылықты халыққа арналған және ауылдағы шаруашылық санын көрсетеді. Бұл бағана жыныстық-жастық топтарды көрсететін бөлікке бөлінген. Мысалы, I-томда бұл бағана тек бір «Жұмыс жасындағылар» деп берілсе, қалған томдарда жасқа бөлу тиянақты көрсетілген. Мысалы, II, VII–XI-томдарда «Жұмыс жасындағылар (еркектер үшін 18–60 жас, әйелдер үшін 16–55)» деп берілген және «Жартылай жұмыс жасы» (еркектер үшін 14–17 және 60-тан жоғары, әйелдер үшін 14–15 және 55-тен жоғары деп берілген). Бұдан кейін тұрғылықты жай-киіз үй, жертөле, ағаш баспаналар жөнінде мәліметтер кездеседі.

Келесі бағанада ауыл экономикасы жөнінде мәліметтер бар. Ең алдымен бұл бағана мал шаруашылығы жөнінде және мал түріне байланысты өзге бағаналарға бөлінген. Бұл барлық томдарда кездеседі және жылқы, ірі қара мал, түйе, қой, ешкі деп көрсеткен. Малдың барлық түрі жасына қарай берілген себебі статистиктерге бұл барлық малды бір бірлікке аудару қажет болды. Мал шаруашылығы жөніндегі кестеге «Малды бағу», «Мал бағушылар мен жұмыскерлерді жалдау» (тек-I томда «Мал бағушыларды жалдау» деп көрсеткен). «Сүт және жүн үшін өзгенің малын пайдалану» деген бағаналар қосылған. Бұл бағананы жазу зерттеу барысына байланысты қалыптасқан.

Уақыт өте келе, «Малды бағу» бағанасы өзгертілген V, VII-томдарда оның орнына «Сүт пен жүн үшін малды дайындайтын шаруашылық» деп, оның ішінде сиыр, бие, қой, ешкі деп бөлінген. VIII–XI-томдарда тек саууға қажетті мал шаруашылығы деп көрсетілген. Бұл арада ауылдастарына сауу мен қырқуға малды беру, сол сияқты бағуға беру көшпенділердегі эксплуатациялаудың ерекше түрі деп көрсетеді. «Мал бағушылар мен жұмыскерлерді жалдау» бағанасы бастапқыда 2-ге бөлінді: «Шаруашылық саны» және «Мал бағушылар саны». II томнан бастап жылдық, жарты жылдық жұмыскерлердің санын есепке алатын қосымша бағана қосылды. VIII томнан бастап, бұл бағана «Жалдамалы еңбекте пайдаланған шаруашылық», «Мерзімді және айлық жұмыскерлерді пайдаланатын шаруашылық», «Жылдық жұмыскерлері бар шаруашылық» деп өзгертілген. Бұл мәліметтер қазақ ауылындағы эксплуатация деңгейі жөнінде ақпарат береді деп есептеді.

Жұмыстың жүргізілу барысында қазақ шаруашылығы жөнінде түсінік кеңейген сайын жер шаруашылығына қатысты бағаналар көбейтілді. Егер I-томда қарапайым «Егін себу» бағанасы екі бөлікке ғана бөлінсе: егін себу шаруашылығының саны, егін себудегі десятина саны, ал II-томда бұл жерге қанша жыл егін салынды; алқаптан қыстауға дейінгі арақашықтық; ауылдағы орақ, соқа т.б. құралдардың саны; егін себудің әдістері өз күшімен бе, әлде жалдамалы еңбекті пайдаланды ма, аралас па деген мәліметтер қосылған.

VI–X-томдарда қазақтардың жер шаруашылығындағы агромәдени дақылдар жөнінде мәлімдемелер кездеседі, бұл сұлы, арпа, жүгері, асбұршақ т.б.

Ауылдық кестенің соңынан кездесетін бағана «Пішен шабу» шөпті пайдалану есебін анықтау әдістерінің өзгерісіне сай нақтылы көптеген өзгерістерге ұшырады және бүкіл кестеден қиын салыстырылған бағана болып есептелді. Тіпті өлшеу бірлігі де әр қилы: VII-томның бір өзінде есеп біресе көпене, шөмеле деп алынса, кейде арбамен жүргізілген. Жалпы алғанда бұл бағанада (шаруашылықтың саны жөнінде) шөпті жинау (өз жерінде ме, әлде жалға алынған жерде ме); қанша шөмеле жинаған; қанша көпенені сатып алған; қашаннан бері пішен шабумен айналысқан; пішенді қалай пайдаланады — бірлесе ме, ауламен бе, пішен шабуға дейінгі арақашықтық деген мәліметтерді қамтыған шаруашылықтың саны жөніндегі мәліметтер бар [1; 95,96].

Келесі әр томда кездескен міндетті кесте — бұл «Статистикалық мәліметтерге арналған қауымдық кесте». Бұл кестедегі бағаналар ауылдық кестені қайталайды. Ауылдық кестедегідей, бұған «Тұрғындар», «Құрылыс», «Кәсіпшілік», «Мал шаруашылығы», «Малды бағу», «Жалдамалы мал бағушылар мен өзге жұмыскерлер» деген бағаналар енген. Әр бағананың өзі көп жағдайда кішкене бағаналарға бөлінген. Жалпы жерді қауымдық пайдалану тәртібін сипаттау үшін жаңа бағаналар қатары да қосылған. Бұл әсіресе «Жерді пайдалану» бағанасы, қысқы қыстаудың, күзгі жер жайылымы — күзеудің ауданын десятинамен көрсетуге арналған. Шаруашылыққа арналған әр адамның жан басына шаққандағы малдық жайылымның есебі. Мал шаруашылығы жөніндегі барлық мәліметтер «Жылқы малына қатысты мал саны» деп аталатын кестеге шоғырланған. Барлық қауым мүшелерін мал санына қатысты топтастыру көрсеткіші үлкен қызығушылық туғызады. Бұл арнайы бағанада келесі шаруашылықтың бірден-бірге сатыланушылығы (градация) бар; жылқы малының; 2-

ден 5-ке дейінгі жылқысы бар; 6-дан 10-ға дейінгі; 11-ден 25-ке дейінгі; 26-дан, 50, 51-ден 100; 100-ден асқан. Тек I–VI, XI-томдарда топтау 101-ден-300-ге дейінгі жылқыға жеткізілген. Бұл Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Қостанай, Омбы ояздары бойынша томдарда 100-ден 300-ге дейінгі жылқы малын есептеген топтау бай шаруашылықты топтастыруға мүмкіндік туғызған. Көптеген бай шаруашылықтың мың басқа дейін отары болғаны белгілі. «100 жылқыдан астам» бағанасы қауымдық кестеде қазақ қоғамының шаруашылық жағдайының шынайы бейнесін бүркемелеген [6].

Ауылдық кестедегідей, қауымдық кестеде қазақ ауылындағы эксплуатацияның түрі мен көлемін саралауға мүмкіндік беретін бағаналар бар. Бұл «Малды бағу», «Жалдамалы мал бағушылар мен жұмыскерлер» бағаларында кездесетін мәліметтер. Ауылдық кестедегідей, өзгерістерге ұшыраған. «Пішен шабу» бағанасы ауылдық кестедегіні қайталап сәйкестендірілген. Тек өзгеріс толықтыруларда, мысалы, қауымдық кестеде пішен шабуға дейінгі аралық (барлық томдарда), шөпті жинау әдісі (II–VI томдарда кездеспейді) бағаналары бар.

Қауымдық кестеге қарап пішен шабумен айналысатын шаруашылықтың жалпы санын анықтап және жиналған көпене саны жөнінде мәлімет алуға болады. Қауымдық кестедегі жер өндеуге арналған бағана нышаны ауылдық кестедегіге қарағанда қарапайым. Тек V-томда жер шаруашылығы дамыған Қостанай оязы суреттелгенде қосымша бағана енгізілген, онда соқа мен тырма, малалаудың шаруашылықтағы саны енгізілген. VI-томда «Егін себу десятинасының саны» бағанасы «Сұлы пұтымен есептегендегі егін себу көлемі» бағанасына алмастырылған. Мұндай атау «Материалдардың...» өзге бөлігінде кездеспейді [1; 99].

Қауымдық кестеде ауылдық кестеде кездеспейтін бағаналар бар. Бұл жерді арендау, шөпті шабу, есептесу, көшіп-қону жөніндегі бағаналар. Дегенмен олар үнемі кездеспейді.

«Жерді жалға алу» кестесі жайылымдық жерді және шөпті шабуға арналған жерді жалға алуды екі жақты қарастырған (шаруашылық саны мен десятина санына сәйкес). I-томда мұнымен қоса, «Шөп шабуды тапсыру» бағанасы кездеседі. Ол «Шаруашылық саны» және «Шөп көпенесі» деп аталатын бағаналарға бөлінген. Сол сияқты тек осы I-томдағы қауымдық кестеде «Төлем төлеу» бағанасы енгізілген. Онда түгін салығы, облыстық земстволық жинақ, земстволық тәуелділік (барлығы сом, тиын есебімен) есептелген. II-томнан бастап кестелерде көшіп-қону жөніндегі бағаналар кездеседі. Ол статистиктерге шаруашылық ауыл мен қауымды топтастыру үшін қажет болды. Мұндай топтастыруға негіз болған нышан ол бірлесіп көшіп-қону мен белгілі бір территорияны қысқы жайылым (қыстау) үшін бірлесе пайдалану болды. Бұл арада міндетті түрде қыстаудың территориясында болған күндер мен одан тыс мерзімдегі күндер есепке алынды. IV–VI-томдардан басқа жеке томдарда барлық көшіп-қону жолын шақырыммен есептеген бағаналар; қыстаудан шыққаннан оған қайтып келгенде дейінгі тұрақтар; жолға кеткен күндерді есептеп көрсеткен бағаналар кездеседі.

III, IV және VI-томдарда бұған қоса «Қысқы табындағы жылқы есебі» және «Қыстау территориясындағы табының өткізген күндерін» есепке алған бағаналар кездеседі. Бұл мәліметтерді бағаналарға енгізудің себебін экспедиция қызметкерлері былай түсіндіреді: қыста жылқы малын бірлесе бағу қауымдық жерді пайдаланудың басты белгілерінің бірі деп көрсетеді. Сондықтан бұл бағаналардың қауымдық кестеде болуы түсінікті және қажеттіліктен шықты деп көрсетеді [1; 100].

«Кестелерге қажетті түсініктемелер», немесе «Кестелерге ескертулер» (ауылдық және қауымдық), А.А.Кауфманның көрсетуі бойынша, «зерттеу жазбаларының шынайы төзімділігін» көрсетеді. Мәтінге оларды енгізудің өзіндік себептері болды: жерді бөлуші партиялардың қызметкерлері экспедиция соңынан жүріп, олар тағайындаған артық жерлерді планшетке, яғни бетіне сызба сызатын қағаз керілген кішігірім тақтаға, енгізді, және бұл кестелерге статистиктердің мәгіндік түсініктеме, нақтылы түсінікті болу үшін ескерту жасауын қажет етті. Олар үшін арнайы келесі пункттерді қамтыған бағдарлама жасалды.

1. Қыстау маңындағы жайылым. Топтың өз ішінде бөлу (жеке қыстаудың ішінде өзінің қой бөліктері, яғни қыстаудан бөлек қой жайылымы бар, жоқ екенін анықтау). Жайылымды пайдалану дәрежесі: оның құнды, маңызды бөлігі; көп пайдаланатын ерекше маңыздысы. Су көздері, көшіп-қону жолы, малды қабылдау, айдау. Жайылымдық жерді арендаға беру. Көршілермен болған дау себептері.

2. Шөп шабу, пішен ору. Оның сипаттамасы, орналасуы. Малды шөппен азықтандыру мерзімі. Ескі шөптің қалғаны бар ма. Шабындық жерлерді тапсыру.

3. Айдалған жер. Егістік. Олардың орналасуы (қыстау ішіндегі территорияда ма, әлде маңында ма). Суландырылған жайылым. Жайылымды тапсыру.

Бұл бағдарлама қауымдық кестеге ескерту жасау үшін құрастырылғаны көрініп тұр. Осындай статистер жинаған нақтылы материалдарды шенеуніктер пайдаланып, қауымдық бланктерден таңдап алып, жекеленген қауым құрамын зерттеп, олардың жерді пайдалану ауданын есептеген. Әсіресе бұл қауымнан «артық жерлер» қиып алынған кезде және жергілікті тұрғындармен конфликт (қайшылық) туындалған кезде қажет болды. Нақтылы материал қауымдық кестені қарастырған кезде өте құнды болып есептелді [7].

Дегенмен А.А.Кауфманның осы мәселеге қатысты бағасымен келісуге тура келеді. «Ескертулер» мазмұны үнемі бір жолда емес, кейде онда сапасыз материалдардың пайдаланылғаны көрінеді, кейбір жергілікті жерлерде «Ескертулер» жер шаруашылығының қатынастарын нақтылы сипаттаған, ал кейбір жерлерге қатысты алғанда ескертулерде асығыстық орын алған. Сол секілді «Ескертулер» бір орындарға қатысты алғанда белгілі бір сұрақты жүйелілікпен қарастырса, кейбір елді мекендерге қатысты қараған кезде тіптен де асығыстық орын алған.

Үшінші міндетті кесте — «Жылқы малы бойынша әр томға енген шаруашылықты топтауға арналған статистикалық мәліметтердің аудандық кестесі». Оның негізіне экспедицияның зерттеуіндегі әр оязды ауданға бөлу алынған, ол жердің сапасына қарай анықталған. Аудандық топтық кестелер әр өлке бойынша әр түрлі мүліктік топтарды анықтауға мүмкіндік туғызады. Бұл арада тағы да бұған дейінгі кестелерде болған: «Тұрғылықты халық», «Тұрғын үй», «Жалдамалы жұмыскер», «Мал», «Жайылымдық жерлер», «Шабындық жерлер», «Кәсіпшілік» бағаналары орын алған, тек көптеген басқа, жаңа ұсақ сипатталған нышандарға ие болған. Жаңа бағана ет пен ұнды пайдалану мөлшеріне арналған.

Осы үш негізгі кестеде ауылдық, қауымдық және аудандық, экспедиция мүшелері әр ауданның орта шаруашылығына қажетті жерді пайдалану нормасын есептеп шығарды. Сондықтан әр томда «Аудандар мен артық жерлердің кестесі» берілген. Бұл кішігірім кестелерде жер нормалары, жалпы жер аудандары мен артық жерлер немесе жайылымның жетіспеушілігі көрсетілген. Бұл міндетті кестелермен қоса, әр томда ерекше кестелер бар.

I, II-томнан басқа барлық томдарда жалпы пайдалануға берілген жер көлемімен қоса жеке пайдаланылған тұрақтар жөнінде мәліметтер келтірілген. Кейбір жекеленген ояздар бойынша, мысалы, Қарқаралы оязы бойынша, «Қауымдық-ауылдық топ аудандарын өзге шаруашылық ауылдарының жазғы жайлауға кеткенде пайдалануы жөніндегі статистикалық мәліметтер» кестесі бар. Бұл арада ауылдар мен шаруашылықтың саны жөніндегі мәліметтер, олардың көшіп-қонуы әр табиғи межеде болатын уақыты жөніндегі мәліметтер кездеседі. Мұнымен қоса, ояздың руларының схемасы, олардың көшіп-қону жолы, рулық байланыстары орын алған. Экспедиция қызметкерлері зерттеудің соңында кәсіптік қызметі жөнінде жекеленген кестелерді құрастырған.

Кәсіпшілік жөніндегі кестелер барлық ояздар бойынша кездеседі және ауылдық, қауымдық кестелерге енгізілген. Зайсан, Өскемен, Семей, Ақмола ояздары үшін (III, VIII–X) арнайы кәсіпшілік кестелері берілген. Бұл кестелер әр топқа бөлінген (әйелдер, еркектер, кәсіптік дайындықты қажет ететін және т.б.). Зайсан, Ақмола, Өскемен, Павлодар, Семей, Петропавл ояздары бойынша (II–IV, VIII, X, XII) күрделі қисынды үш нысанды кестелер құрастырылған:

- 1) жалдауға және жұмысшыларды жіберу қатынасына байланысты;
- 2) отырықшылыққа байланысты;
- 3) жылқымен қамтамасыз етілуі. XII-томда бұл кесте «Қырғыздардағы әр түрлі экономикалық және шаруашылық топтарды сипаттау жөніндегі мәліметтің жинағы» ретінде нақтылы анықталған.

Онда шын мәнінде шаруашылықтағы мал саны, отырықшылықпен өзара байланысы жөніндегі, жер шаруашылығы мен жалдамалы жұмысшыларды эксплуатациялау дәрежесі жөніндегі мәліметтер кездеседі [1; 101–103].

Экспедиция өз жұмысының барысында әр ояздың ерекшелігін есепке алуға талпыныс жасады. Осының нәтижесінде жекеленген томдарға басқа жерде қайталанбаған арнайы кестелер енген. Мысалға алып қарасақ, Павлодар оязында жердің үлкен бөлігін казак жерлері алған. Осыған орай бұл оязды қарастырғанда, «Сібір казак әскері құрамындағы жерлері қырғыздардың жалға алуы жөніндегі сатистикалық мәліметтердің кестесі», сол сияқты Алтай таулы округі құрамындағы жерлерді қырғыздардың жалға алуы жөніндегі статистикалық мәліметтердің кестесі» құрастырылған. Ақтөбе, Қостанай ояздары үшін қазақ шаруашылығының көшіп-қону кестесі берілген. Бұл арада жалпы пайдаланудағы жайылым түрлерін әр рудың, ауылдың қалай пайдаланғандығы, ол үшін қанша малдың өсірілгендігі жөніндегі мәліметтер келтірілген [3; 89–103].

Экспедиция қызметкерлері зерттеу барысында Қарқаралы оязында шаруашылықтың қарама-қарсы 2 формасының орын алғандығын анықтаған: отырықшы шаруашылық пен мал шаруашылығы. Ояздың шаруашылық сипатын нақтылы зерттеу үшін отырықшы аудандар арнайы зерттеуден өткізілген. Қостанай оязы үшін жеке кестеге жылқының қысқы табыны жөніндегі мәліметтер келтірілген. Бұл статистер үшін жылқыны бағу құбылысын детальді түрде зерттеуге қажет болды, себебі бұрын таныс болмағандықтан, түсініктеме қажет болды. Тағы бір ерекше кесте Ақтөбе оязына қатысты. Бұл «1898–1899 жж. малды жем-шөппен қамтамасыз етудің ұзақтығы мен жем-шөптің саны жөніндегі мәліметтерді қамтитын статистикалық кесте». 849 шаруашылық кестеге енген. Басылым мәтіндеріндегі жинақталған мәліметтердің көпшілігінің пайдаланылмағандығы да айтылады. Мысалы, Омбы губерниясының рудниктеріндегі батырақ-қазақтар жөніндегі қызғылықты мәліметтер еңбеген. Талдаудың жүргізілмеу себебін «мұндай жұмыстың экспедиция міндетіне еңбегендігімен» түсіндіреді. Сол секілді Ақмола оязындағы ауылдардың сипаттамасының, әсіресе қазақтардағы егіннен өнімді алу мәліметтерінің қалып қойғандығы көрсетілген. Өскемен оязына қатысты мұндай мәліметтердің талданып, кестеге енгізілгендігі көрсетіледі. Бірақ жоғалғандығын атап көрсетеді. Өскемен оязындағы қазақтардың кен орындарындағы жұмыс жағдайы жөніндегі жазбалардың да жоғалғандығы көрсетіледі [1; 104–105].

Кейінгі жылдары осы тақырыппен айналысып жүрген зерттеушілердің бірі Н.Тасилова осы мәселеге қатысты өз ойын былай деп тұжырымдайды: «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» ең алдымен екі ғасырдың тоғысындағы бүкіл қазақ қоғамының шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық жағдайынан, географиялық орналасуы мен рулық-тайпалық құрылымынан құнды-құнды мәліметтер беретін жазба деректің түрі. Көптеген зерттеушілер бұл деректің мәліметтерін өз еңбектерінде кеңінен пайдаланады, бірақ та әлі күнге дейін экспедиция материалдары кешенді түрде деректанулық талдаудан өткен жоқ. Сондықтан да «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» мәліметтерін деректанулық сыннан өткізудің маңызы аса зор екендігін атап өтуіміз қажет» [5; 9–10].

Автор Н.Тасилова бұл деректің ерекшелігі мен құндылығына байланысты мынандай пікір білдіреді: «Біріншіден, Қазақстан жерін зерттеу экспедициясы жұмысын аяқтамай-ақ, бүкіл материалдар сұрыпталып, жүйеленіп кітап болып басылып шығуында, яғни дерек сол кезеңнен алшақтамайды. Екіншіден, бұл деректің материалдарын кітап етіп құрастырып, баспаға даярлаған авторлардың өздері сол экспедицияның бел ортасында жүріп, басынан соңына дейін қатысқан білімі жоғары зерттеушілер болған. Ол деректің объективтілігін жоғарылатады. Үшіншіден, дерек басылып шыққаннан кейін қайта өңделмеген, басылмаған. Демек, дерек бұрмалаушылыққа ұшырамай, түпнұсқа күйінде жетуімен де ерекшеленеді» [5; 9].

Автордың зерттеліп отырған тақырыпқа байланысты пікірін қолдай отырып, келесі қорытынды жасауға болады: «Материалдардың...» барлық басылымы өз негізінде мәтіндік, кестелік бөлімде болсын бір текті құрылымда. Зерттеудегі әдіс-тәсілдердің өзгерісіне сай және жекеленген ояздың өзіндік ерекшелігіне байланысты барлық томдарда өзіндік өзгертулер орын алып, жаңа мәтіндер мен кестелер енгізілген. Сондықтан басылымның I-томы көп жағдайда өзгелерінен бөлектеу. Осы ерекшелікті және ұқсастықтарды есепке алған кезде басылымның томдарын салыстыруға толық негіз бар.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» арнайы ғылыми түрде зерттелмеген үлкен деректер кешенін құрайды. Оларды жүйелеп, деректанулық талдаудан өткізіп, практика жүзінде пайдаланудың маңызы аса зор.

Әдебиеттер тізімі

1. Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1982. — 170 с.
2. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф.А.Щербины. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. — Т. I. — Воронеж, 1898. — 860 с.
3. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф.А.Щербины. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. — Т. IV. — Воронеж, 1903. — 762 с.
4. Портреты. Степь глазами извне. От Геродота до Гумбольдта / Автор. колл.: А.Х.Касымжанов и др. — Алматы, 2000. — С. 115.
5. Тасилова Н. «Материалы по киргизскому землепользованию...» дерегінің ішкі құрылымы мен сақталу формасы // ҚазҰУ хабаршысы. — Тарих сер. — 2006. — № 4 (43).
6. Очерки по экономической истории Казахской ССР (1860–1970 гг.). — Алма-Ата, 1974. — С. 18.

7 Кауфман А.А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области. — 2-я часть Отчета старшего производителя работ Кауфмана по командировке в Тургайскую область. — СПб., 1897. — С. 72–77.

М.С.Амрина

Внутренняя структура источника «Материалы земледелия киргизов (казахов)...» конца XIX в. и начала XX в.

В данной статье в качестве главной цели определяется изучение внутренней структуры многотомного источника «Материалы по киргизскому землепользованию...», явившегося результатом работы экспедиции по изучению казахских земель в конце XIX – начале XX вв. Отмечая, что до настоящего времени данный источник не подвергался комплексному научному изучению, автор проводит систематизацию документов, вошедших в него, обращает особое внимание на его практическую значимость.

M.S.Amrina

Inner construction of “ Materials of kyrgyz (kazakh) earth using at the end of XIX c. and beginning of XX c.

Author determines as main goal of this article the study internal structure a hug researches of «Materials on the Kirgiz landscape...». It is result of work the expedition on study the Kazakh lands at the end of XIX and beginning XX the centuries. Author notes to the present time such documents don't consider completely by other scientists and she systematises the documents in this article.

ӘОЖ 94 (574)

Н.Б.Смағұлов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Тоталитарлық тәртіп жағдайындағы Ақжан Машановтың қоғамдық-ғылыми қызметі

Мақалада автор Ақжан Машановтың тоталитарлық тәртіп жағдайындағы атқарған қоғамдық-ғылыми қызметіне дұрыс баға беруге тырысады. Қатал уақытқа қарамастан өзінің туған халқының болашағы үшін күрескен көрнекті қазақ ғалымының қызметін бағалап, ол оны тарих ғылымының өзекті мәселелермен ұштастырған.

Кілтті сөздер: коммунистік партия, Кеңес одағы, тоталитарлық, Ленинград ісі, дәрігерлер ісі, Ақжан Машанов, әл-Фараби, Қаныш Сәтбаев, сталиндік социализм, әміршіл-әкімшілік.

Қазақстанның тәуелсіз ел болуы оның күрделі тарихи дамуы кезеңдеріндегі елеулі оқиғалар мен фактілерге жаңаша баға беру қажеттілігін туғызды. Қазақ халқы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін дамудың жаңа деңгейіне көтерілді. Осы кезеңде тарихи танымға жаңаша қарап, тарихтың «ақтаңдақ беттері» зерттеле басталды. Әкімшіл-әміршіл жүйе жағдайында қалыптасқан тарих ғылымы көп жағдайда ақиқатты бұрмалап, бір жақты етіп көрсетіп, соның салдарынан ұшқары пікірлеуге құрылған теориялық қорытындылардың өмірге келуіне себепші болды. Бүгінгі күнде мәселенің жаңаша қойылуы тарихи шындықты дұрыс танып-білуге апаратын жолды іздеуді және сан алуан тың деректерді кең көлемде тауып, ғылыми айналымға енгізуді қажет етеді.

XX ғасырдағы коммунистік биліктің өмірге әкелген әміршіл-әкімшілік жүйесі қазақ халқының салт-санасын сан соқпаққа бұрып, жан дүниесін лайлап, білген әрекетін істеп баққанын жақсы білеміз. Кеңестік билік адамның еркін ойлауына, жаттанды қасаң идеологиядан тыс әрекет етуіне қатаң тыйым салды. Ол кезде «бұрын Қазақстанда қала, отырықшылық, мәдениет, мектеп, сауаттылық болмаған барлық жақсылық кеңестік құрылыстың жемісі» деген жаттанды тезиске адамдардың барлығы дерлік сеніп келген еді. Кеңес үкіметі жылдарында үстем еткен тоталитарлық